

dr hab. prof. IKŚiO PAN Joanna Popielska-Grzybowska
Instytut Kultur Śródziemnomorskich i Orientalnych
Polska Akademia Nauk

Warszawa, 12 sierpnia 2024

Ponowna recenzja rozprawy doktorskiej zatytułowanej

***Between the Living, the Dead and the Gods: Writing as a Tool for Communication
with the Underworld in Some Ancient Civilizations***

napisanej przez mgr. Łukasza Macieja Byrskiego

pod kierunkiem dr hab. prof. UJ Kazimierzy Mikoś

przedstawionej do dalszych etapów postępowania doktorskiego na Wydziale Filozoficznym
Uniwersytetu Jagiellońskiego po naniesieniu poprawek recenzentów

**Uwagi wstępne. Przedstawienie pracy, uzasadnienie tematu
oraz prawidłowość jego sformułowania**

Przedłożona do ponownej recenzji rozprawa doktorska została poświęcona bardzo szeroko zakrojonym studiom nad komunikacją pomiędzy żywymi, zmarłymi i bogami. Jako narzędzie tej komunikacji zostało wskazane pismo. Temat sformułowano poprawnie i tak, iż otwiera on szerokie spectrum badań.

Praca składa się z dwóch tomów. Pierwszy z nich stanowią trzy części oraz wprowadzenie, poprzedzone przedstawieniem zasad zapisu nazw własnych, transkrypcji i transliteracji, wnioski, a także aneksy: nr 1, będący zestawieniem poświadczonych w literaturze alternatywnych nazw analizowanych staroegipskich listów do zmarłych wraz ze skrótami; nr 2, stanowiący wykaz egipskich listów do zmarłych z ich obecną lokalizacją i numerem inwentarza w muzeach, oraz bibliografia. Dodano również spis tabel. W krótkim wprowadzeniu Autor nieco szerzej zarysowuje zalety komparatystycznego podejścia do wybranego materiału źródłowego oraz zwraca uwagę na istnienie ograniczeń i wątpliwości innych uczonych wobec porównawczych analiz w ramach tematów związanych z wierzeniami, sygnalizując także własne kompetencje. Ponadto uzupełniono spis treści i dodano bardzo istotny element pracy badawczej, tj. omówiono zastosowane metody badawcze.

Część pierwszą, która jest zasadniczą, a zatem najdłuższą, pierwszego tomu stanowią wprowadzenie do tematyki egipskich listów do zmarłych i powiązanych źródeł, w której Doktorant omówił znaczenie słowa pisanego/pisania w staroegipskich wierzeniach, komunikacji z zaświatami w źródłach oraz stan badań. W drugim rozdziale pierwszej części dysertacji czytelnik znajduje prezentację dwudziestu ośmiu zabytków cywilizacji egipskiej,

które – zdaniem Autora – najlepiej ukazują studiowany temat. Są wśród nich zarówno zapisy tradycyjnie już uznawane za tzw. listy do zmarłych, jak i takie, którym niedawno przypisano rzeczony status bądź wreszcie Doktorant uważał je za takowe, jak np. kontrowersyjne przywołanie zaklęć z *Tekstów Sarkofagów*.

Część druga to chińskie listy do zaświatów i związane z nimi źródła. Konstrukcja tej części odpowiada poprzedniej. Niemniej jednak przeanalizowano w niej dwanaście tekstów z kategorii 告地書 *gàodìshū*. Zebranie mniejszego (mimo iż znane są także inne poza wymienionymi) korpusu w części drugiej Autor uzasadnił krócej trwającymi badaniami i mniejszą dostępnością źródeł.

Część trzecia została znacznie rozszerzona w stosunku do pierwotnej wersji rozprawy. Stanowi ona przegląd grecko-rzymskich i północnoeuropejskich zabytków piśmiennictwa, które Łukasz M. Byrski uznał za paralele dokumentów omówionych w dwóch pierwszych częściach. W tej kategorii Autor wymienia *Tabulae Defixiones*, celtyckie listy do zmarłych i runiczne inskrypcje dla zmarłych. Siedem zabytków z gatunku *Tabulae Defixiones* zostało zaprezentowanych analogicznie do listów egipskich i chińskich.

Ważnym wyznacznikiem doboru przez mgr. Byrskiego materiału źródłowego był kontekst grobowy jego znalezienia.

Jak podkreślono w poprzedniej recenzji, układ dysertacji jest dobrze przemyślany i klarowny, a uzupełnienie w spisie treści stron, na których znajdują się poszczególne rozdziały i podrozdziały, znacznie ułatwiło korzystanie z manuskryptu.

Wnioski końcowe zostały rozbudowane, co wpływa na zdecydowanie wyższą ogólną ocenę dysertacji.

Bogaty aparat naukowy stanowi 1670 przypisów, a rozprawę wieńczy obszerna bibliografia (ss. 265-298). Dowodzi to przede wszystkim sprawności Doktoranta w posługiwaniu się literaturą w wielu językach, co jest bardzo cenną umiejętnością. Literatura uwzględnia także liczne referencje internetowe (ss. 295-298).

Ocena poprawności celów i hipotez badawczych oraz wykorzystania źródeł

Podstawowym celem rozprawy, wymienionym przez Autora we wprowadzeniu, jest analiza zebranego materiału źródłowego, która to analiza jest z założenia, jak napisał Pan Łukasz Byrski: „comparative in nature... in the broader perspective of many ancient civilizations and literate cultures” (s. 9). Ważną rolę przypisano komentarzom porównawczym. W poprawionej wersji pracy uzasadniono dobór konkretnych cywilizacji do analizy, a cel rozprawy został sformułowany klarowniej zarówno jako chęć wykazania uniwersalności prób kontaktów z zaświatami w starożytnych cywilizacjach, jak i uczynienia z takich pisemnych dokumentów jednej z podstawowych funkcji pisma. Pierwszy cel wydaje się nazbyt oczywisty, a drugi zbyt daleko posunięty. Jednakże bez wątpienia ukazują one wagę „korespondencji z zaświatami”.

Natomiast podstawową hipotezą badawczą, wynikającą z samego tematu dysertacji, powinno być omówienie pisma jako narzędzia komunikacji (bądź też w ujęciu Doktoranta „dla

komunikacji”, co dobrze ilustruje Jego podejście do tematu) z zaświatami (użyty termin ‘Underworld’ świat podziemny), czyli pomiędzy żywymi, zmarłymi i bogami (ss. 9-10, 14-22, 194-195). Obecnie lepiej ukazano tę hipotezę wraz z jej implikacjami znaczeniowymi oraz cele pracy we wstępie i podsumowano obszerniej rezultaty ich realizacji we wnioskach końcowych. Można byłoby ten aspekt wykorzystać jeszcze szerzej dla dobra pozyskanych rezultatów badawczych Doktoranta. Jednak obecna forma przynajmniej wyraźniej wskazuje drogę do dalszych studiów. Potwierdzenie postawionej w tytule tezy oparto przede wszystkim na szczegółowej dyskusji na temat każdego z zabytków, włączając tym razem także *Tabulae Defixiones*. Drobiazgowa prezentacja tekstów i kontekstu ich znalezienia oraz analiz treści miała na celu wykazanie, które z nich można przypisać do studiowanej kategorii służącej komunikowaniu się z zaświatami, a więc z potencjalnie zamieszkującymi je bogami i zmarłymi przodkami czy bliskimi.

Łukasz Byrski zgromadził bardzo obszerny materiał źródłowy i postawił sobie zarówno bardzo ambitne, jak i ważne zadanie, które bez wątpienia może doprowadzić do frapujących wniosków na temat ludzkich relacji z bliskimi zmarłymi lub zmarłymi w ogóle oraz bóstwami.

Podkreślić należy, iż niezwykle imponująca jest biegłość językowa Doktoranta, a co za tym idzie, wykorzystanie niemal wszystkich opracowań analizowanych tekstów w dziesięciu językach (angielskim, chińskim, francuskim, japońskim, niderlandzkim, niemieckim, polskim, rosyjskim, węgierskim i włoskim).

Ocena formalnej strony pracy. Uwagi redakcyjne

Doktorant zaprezentował historię i stan badań nad poszczególnymi zabytkami piśmiennictwa wyjątkowo skrupulatnie.

Wartościowym, ułatwiającym orientację w analizowanym materiale i śledzenie wywodu Autora, dodatkiem są tabele na ss. 25 (bardzo użyteczna), 198, 259-260 oraz aneksy nr 1 zatytułowany „Egyptian letters to the dead – alternative names of the documents and abbreviations” (ss. 299-305) i uzupełniony „Egyptian letters to the dead: museum locations and inventory numbers” (ss. 305-308). Porządkują one wiedzę i zróżnicowane nazewnictwo tych samych dokumentów.

Wartość rozprawy podnoszą liczne ilustracje, w liczbie 129. Uzupełniono 16 figur i zamieszczono ich spis. Pomocne byłyby natomiast odwołania do figur w tekście.

Docenić należy, iż dysertacja została napisana w języku angielskim. Mimo iż zrobiono zauważalną korektę językową, nadal zdarzają się błędy gramatyczne oraz niezdecydowanie między brytyjską a amerykańską wersją języka, wymienione już w poprzedniej recenzji. Czytelnik napotyka potknięcia stylistyczne i interpunkcyjne (w tym również niepoprawne użycie dywizów i myślników). Błędny zapis numerycznych odwołań do przypisów dolnych został skorygowany, choć zdarzają się potknięcia, np. ss. 90/91, 96/97 i inne. Poprawiono zapis wymiarów studiowanych zabytków na wersję angielską z użyciem kropek, np. 12.5 cm czy 11.5 cm. Nadal pozytywnie wyróżnia się część druga poświęcona chińskim listom, ewidentnie

sczytana z większą uwagą niż pozostałe części. Ujednolicono zapis cyfr (tj. 0-9) w języku angielskim zapisywanych słownie, a liczb (od 10) zapisywanych znakami graficznymi.

Mimo iż Doktorant na początku dysertacji podaje, co jest bardzo dobrym i godnym pochwały posunięciem, zasady zapisu nazw własnych, transkrypcji i transliteracji („Accepted rules for the spelling of proper names, transcription and transliteration”, ss. 7-8), nadal nie stosuje ich w pełni konsekwentnie. Transliteracja pojawia się rzadko, nie ma transliteracji całych omawianych tekstów źródłowych, co jest postrzegane jako poważne uchybienie w pracach naukowych, i właściwie brak w pracy transkrypcji (poza przykładami transkrybowanych imion i nazw w tekście głównym czy w przypisach). Mimo deklaracji Autora, transliteracja i transkrypcja nie pokrywa się dokładnie z tą używaną przez Alana H. Gardinera. Ponownie zatem zwraca się uwagę na fakt, że transkrypcja może być rozumiana różnie, by zatem uniknąć nieporozumień, łatwych do pojawienia się, gdy prowadzi się studia interdyscyplinarne na pograniczu wielu dziedzin i dyscyplin, należałoby wyjaśnić, co się rozumie pod każdym z tych pojęć. Ponadto, skoro wspomniane zasady otwierają dysertację, należałoby oczekiwać zasad dotyczących także zapisu i przywoływania tekstów chińskich i innych. I wreszcie trudne do przyjęcia jest wokalizowanie h jako /ś/, a nie /kh’/.

W pierwszej wersji pracy niejasne użycie terminów transliteracja i transkrypcja pojawiło się także w przypisach do podrozdziałów ‘Translation’ poprzedzających chińskie znaki, gdzie Autor informował „Transcription after...” (np. pierwsza wersja dysertacji s. 198 przypis 1313), a transkrypcji nie uwzględniono w przypadku analizy studiowanych dokumentów, a jedynie zapis znaków pisma chińskiego oraz tłumaczenie na język angielski. Co więcej przypis, jak wspomniano wyżej, jest do podtytułu ‘Translation’. Ponadto transkrypcja słów chińskich w tekście głównym raz odnotowuje tony, innym razem jest ich pozbawiona, jak choćby w przytaczanych nazwach. W przypadku tekstów egipskich również nie zaprezentowano ich transliteracji, a jedynie tłumaczenie tekstów źródłowych. W obecnej wersji rozprawy termin ‘transcription’ został równie niepoprawnie zamieniony na ‘transliteration’, której brak (por. np. 199 przypis 1324, s. 201 przypis 1338, s. 204 przypis 1352 itd.). Co więcej, nie wiadomo, czy przypis odnosi się do zapisu znaków pisma chińskiego, czy do tłumaczenia, bo dodatkowo komplikując sprawę, pojawia się za słowem ‘translation’.

Ponownie należy podkreślić, iż przypisy (1670) sporządzono poprawnie (choć w nieco nietypowym systemie). Cały aparat krytyczny stanowi znaczący przyczynek do solidnego opracowania zagadnienia, chociaż wzbogaciłaby go dyskusja na temat tłumaczeń analizowanych tekstów, w szczególności kontrowersji czy wątpliwości gramatycznych, co mogłoby przynieść dodatkowe rozwiązania przydatne dla tematyki pracy, to znaczy kwestii komunikacji żywych ze zmarłymi i bogami, szczególnie w ujęciu komparatystycznym. Tłumaczenie na języki obce to przecież także specyficzny rodzaj komunikacji, dziś szeroko studiowany.

Jak wspomniano, bibliografia jest obfita, chociaż nie odnotowano niektórych istotnych dla tematu polskojęzycznych publikacji. Mimo wymienienia w recenzji, nie uwzględniono, m.in. D. Czerwik, *Geneza Listów do zmarłych, Meander* 6 (1999), ss. 577-599; D. Czerwik,

The Afterlife Beliefs in the Sixth Dynasty Private Inscriptions, [w:] P. Kousoulis, N. Lazaridis (red.), *Proceedings of the Tenth International Congress of Egyptologists*, Leuven – Paris – Bristol, CT, 2015, vol. I, ss. 1003-1015; J. Popielska-Grzybowska, Zarys dziejów, zarys pisma. Inskrypcje okresu Starego Państwa. Listy do zmarłych, [w:] M. Dolińska, P. Laskowski, J. Lipińska, T. Markiewicz, J. Popielska-Grzybowska, *Tajemnice papirusów*, Wrocław – Warszawa – Kraków 2005, ss. 78-81; J. Popielska-Grzybowska, Antigas Cartas egípcias aos Mortos. Cartas de negócios muito peculiares?, *CEM* 8 (2018), ss. 43-50. Także zapoznanie się z raportami wykopaliskowymi i projektami przyniosłoby dodatkowe materiały, na przykład bardzo ciekawy demotyczny tekst w grobowcu 1 w K24 (Saqqara Saite Tombs Project, Tübingen University).

Doktorant uzupełnił referencję za kim podaje chronologię odnoszącą się do starożytności egipskiej.

Merytoryczna ocena rozprawy

Jak zaznaczono we wcześniejsze recenzji, Autor podjął się bardzo ambitnego zadania i szeroko zarysował zakres swych studiów. Temat komunikacji żywych ze zmarłymi w kulturach starożytnych i w ogóle jest fascynujący oraz wciąż niedostatecznie zbadany, szczególnie na tle porównawczym. Toteż zrealizowanie zadania, które postawił sobie Doktorant, jest nie tylko szalenie istotne, ale także bardzo potrzebne. Komparatystyczna perspektywa, chociaż bardzo trudna do pełnego wyzyskania (o czym najlepiej świadczy sama oceniana rozprawa), pozwala na uwidocznienie szerokiego kontekstu opracowywanych zagadnień oraz swoistych meandrów myśli ludzkiej na przestrzeni wieków. Autor poszerzył korpus tzw. listów do zmarłych o liczne zabytki piśmiennictwa zarówno ze starożytnego Egiptu, jak i Chin oraz cywilizacji rzymskiej, celtyckiej czy teksty runiczne, choć te ostatnie wydają się raczej lakonicznymi zapisami znaków lub krótkich formuł magicznych i różnią się od pozostałych analizowanych tekstów. Co więcej sformułowanie „Make good use of this tomb” mogło równie dobrze być skierowane do żywych, będąc odległą analogią do egipskich apeli do żywych, zapisywanych nad wejściem do grobowca. Niemniej jednak, oczywiście, mogły to być także adresy do samego zmarłego, jak argumentują Autor i przytoczeni przez niego badacze. Dopuszczalne jest także współlistnienie obu funkcji jednocześnie.

Doktorant nie tylko umiejętnie posługuje się ogromem zebranych informacji historycznych, ale również tych dotyczących prac archeologicznych i ich wyników. Sprawnie operuje słownictwem z zakresu archeologii, historii oraz religioznawstwa. Wzbogacone wnioski już w obecnej formie przemawiają na korzyść pracy. Niemniej jednak ogromny zgromadzony materiał źródłowy mógłby być wyzyskany jeszcze dogłębniej, szczególnie co się tyczy istoty ludzkiej myśli religijnej i samej komparatystyki, także translatologicznej. Tej ostatniej zabrakło w ogóle.

Nadal zastanawia, dlaczego Autor rozprawy przytacza, i to jak podaje (np. ss. 109-111, przypisy) w oparciu o cudze przekłady, tłumaczenie formuł *Tekstów Sarkofagów*. Mimo iż niektórzy badacze uważają właśnie *Teksty Sarkofagów* za pierwowzór „liturgii umieszczania

listów do zmarłych w grobowcach” (s. 171-172: „Several authors already previously suggested that Coffin Texts spells 38-41, and according to Willems also 30-37, are connected to them, and even more, it is possible that those spells were basis for liturgy for deposition of letters in the tombs during festivals commemorating the deceased.”), to trudno tę tezę obronić, biorąc pod uwagę, że część z tych listów została uwieczniona na piśmie w Starym Państwie, przypuszczalnie jeszcze przed pojawieniem się nie tylko *Tekstów Sarkofagów*, ale i starszych *Tekstów Piramid*. Ponadto co najmniej dziwnym wydaje się składanie życzeniowych bądź napisanych w tonie oskarżenia listów do zmarłych w ich grobowcach podczas świąt kommemoratywnych ku ich czci.

Uwypuklono dyskusyjny charakter stwierdzenia, iż *mdw ntr* „holy writing” (s. 15), choć nie wskazano na możliwość dwoistej interpretacji „słów boga”, także jako wypowiedzi ustanej. Kwestia „słów boga/ów” i zapisu słów, względnie ich wypowiedziania, to frapujący wątek dysertacji, który można by było nieco rozwinąć dla korzyści wyводу na temat komunikacji (por. np. E.V. Alexandrova, *God’s talk: divine speeches in the Pyramid texts*, *Aegyptiaca Rossica* 3, 2015, ss. 23–43; J. Popielska-Grzybowska, *Everything as One. A linguistic view of the Egyptian Creator in the Pyramid Texts*, Warsaw – Wiesbaden 2020, ss. 20-22, 265-285, w odniesieniu do komunikacji w kontekście religijnym szczególnie ss. 291-293).

Kolejnym ciekawym i zdecydowanie kontrowersyjnym zagadnieniem jest jednoznaczna, według Doktoranta, interpretacja „the house on Island of Flames” jako grobowca (s. 114). Dyskusja, na ten temat wzbogaciłaby pracę, szczególnie jeśli będzie planowane jej wydanie. Rozwinięcie rozważań pozwoliłoby wzmocnić ogólne wnioski.

Ponadto, omawiając tak zwane „zaklęcia transformacyjne” („transformation/transfiguration spells”; ss. 112-116), Doktorant powinien zrobić to w kontekście badań, skądinąd cytowanego w rozprawie (jednak w odniesieniu do innej publikacji) Hannesa Buchbergera, który wykonał ogromną pracę porównawczo-analityczną (patrz H. Buchberger, *Transformation und Transformat. Sargtextstudien*, Wiesbaden 1993, vol. I). Pominięcie jej jest poważnym niedopatrzeniem. Niemniej jednak, wątek ten wraz z przytoczonymi zaklęciami *Tekstów Sarkofagów* nie mieści się w wyznaczonych przez Doktoranta kryteriach doboru źródeł, bowiem teksty te nie zawsze mają formę zwrotu do odbiorcy, co więcej ich styl i rejestr są bardzo zróżnicowane. Ten drugi jest wyjątkowo ważny w ujęciu komunikacyjnym.

Słusznie zakłada Łukasz Byrski, iż to cel analizy powinien zdeterminować dobór materiału i w obecnej wersji rozprawy jej cele zostały lepiej uwypuklone. Mimo iż przybliżono założenia teorii komunikacji i dokładniej omówiono je we wnioskach, to zostało to zrobione wyłącznie z perspektywy „material culture studies” (s. 12), co wysoce zawęża punkt widzenia, szczególnie po tak zwanych „zwrotach” w archeologii, np. lingwistycznym czy tekstualnym. Szalenie wzbogacające dla tematu byłoby uwzględnienie zmian interpretacyjnych, jak choćby potraktowanie kultury materialnej jako tekstu do odczytania, tak Paul Ricoeur bądź wreszcie w archeologii postprocesualnej koncepcji „kultury jako tekstu” i „czytania kultury” Iana Hoddera. Prowadzą one bowiem do studiów etnoarcheologicznych, a także do nawiązania do koncepcji pisarstwa historycznego (*Metahistory*) Hydena White’a, co stało się

emblematicznym wręcz przejawem „zwrotu tekstualnego” w archeologii. Nadal też Autor rozprawy wydaje się trzymać raczej kategorii „listów do zmarłych” (choć nieco pozornie, bo cytuje też *Teksty Sarkofagów*), a niedostatecznie wyraźnie podkreśla temat dysertacji, czyli „Writing as a Tool for Communication with the Underworld in Some Ancient Civilizations”. Zakres tematyczny jest fascynujący i recenzentka sugeruje jego rozwinięcie i uwidocznienie wniosków do przyszłej publikacji na bazie pracy doktorskiej. Wysoce wskazane byłoby jeszcze szersze omówienie niezwykle bogatej i często ostatnio studiowanej teorii komunikacji (zob. przykładowo K. Miller, *Communication theories: perspectives, processes, and contexts*, Boston²2005; J.W. Carey, *Communication as culture: essays on media and society*, New York 2009 i dalsza literatura tamże oraz wiele innych). Podobnie sprawa ma się w odniesieniu do epistolografii. Wyjście od zarysu różnych teorii zapewniłoby wywodowi solidne podwaliny metodologiczne.

Dobrym wprowadzeniem w tematykę „mocy słowa” w wybranych cywilizacjach, egipskiej i chińskiej w szczególności, są podręczniki o znaczeniu słowa pisanego w wierzeniach. Ich porównawczą wartość uwypukliłoby, co należałoby rozważyć w razie planowania ewentualnej publikacji dysertacji, również dokładniejsze przyjrzenie się kwestii zestawienia pisma i przekazu oralnego, a w tym czytania/wypowiadania na głos „listów” i innych tekstów do zmarłych w kulturach egipskiej i chińskiej oraz pozostałych, których teksty zostały przywołane.

Doktorant, co należy podkreślić, dostrzega i sygnalizuje ten aspekt, powołując się na publikacje Johna Bainesa, *Practical Religion and Piety, The Journal of Egyptian Archaeology* 73 (1987), s. 87 oraz *Society, Morality, and Religious Practice...*, 1991, s. 155. (patrz s. 177). Pozostawia go jednak bez szerszego kulturowego czy językoznawczego komentarza. Chodzi tu mianowicie o kwestię zapisu pisma i odczytywania na głos zapisanych treści, ewentualnie recytacji z pamięci treści niezapisanych. Mgr Byrski wskazuje na błąd w rozumieniu innych badaczy, którzy chcieliby uznać głośną recytację samych listów do zmarłych za stałą praktykę, przy czym, według J. Bainesa i Ł. Byrskiego, dotyczyłoby to ewentualnie równoległej praktyki. Jak było naprawdę, trudno orzec, szczególnie że określenie rytuałów oralnych jest właściwie niemożliwe, chyba że odnaleziono by opis takich praktyk, co też pociągałoby za sobą ryzyko błędu wpisanego w naturę wszelkich badań historycznych. Natomiast zdecydowanie przydatne dla nowatorskiego aspektu rozprawy byłoby szersze przestudiowanie w tym kontekście wszystkich wybranych kultur. Pomocna do takiego zadania mogłaby być performatywna funkcja wypowiedzi {por. teoria aktów mowy np. J.L. Austin, *How to do things with words*, Oxford 1962; J.L. Austin, *Performatywy i konstatacje*, [w:] M. Hempolińska (red.), *Brytyjska filozofia analityczna*, Warszawa 1974, ss. 235–244; J.L. Austin, *Performative Utterances*, [w:] J.O. Urmson, G.J. Warnock (red.), *Philosophical Papers*, Oxford 1979, ss. 233–252} i związane z nią spełniające, wykonawcze wypowiedzenia, tak dobrze widoczne w egipskich tekstach, np. *Tekstach Piramid, Tekstach Sarkofagów, Księdze Umarłych, Apelach do żywych* czy na figurkach złorzeczących (swoją drogą te ostatnie byłyby lepszym materiałem porównawczym dla *Tabulae Defixiones* niż listy) oraz w doskonale przedstawionej przez

Doktoranta „magicznej” mocy pisma chińskiego (ss. 190-193). Analiza źródeł opracowanych w dysertacji pod kątem wypowiedzi (rozumiane tu w ujęciu lingwistycznym zarówno jako pisemne, jak i ustne) performatywnych jako cechy pisma/języka w kontekście religijnym i/bądź prawnym doskonale uzupełniłaby i wzbogaciła pracę Pana mgr. Byrskiego (na temat stwórczych aktów mowy w tekstach egipskich por. m.in. J. Popielska-Grzybowska, *Religious Reality Creation through Language in the Old Kingdom Religious Texts*, [w:] M. Bárta, F. Coppens, J. Krejčí (red.), *Abusir and Saqqara in the Year 2010*, Prague 2011, ss. 680-693; J. Popielska-Grzybowska, *Everything as One. A linguistic view of the Egyptian Creator in the Pyramid Texts*, Warsaw – Wiesbaden 2020, ss. 20-22, 265-283; J. Popielska-Grzybowska, *How utterance and translation change perception – ḥw and sꜥ in the Pyramid Texts* [w:] M. Pitkin (red.), *The Overseer of works in Memphis and Thebes. Studies in honour of Nigel Strudwick*, Wallasey 2023, ss. 123-135; J. Popielska-Grzybowska, *On Hearing and Listening in the Pyramid Texts: Linguistic Worldview as a Tool to Reconstruct the Ancient Egyptian Conceptualisation of the World*, [w:] G. Chantraine (red.), *Language, Semantics, and Cognition in Ancient Egypt and Beyond*, Yale Egyptological Studies 14, New Haven 2023, ss. 135-160; na temat głośnego czytania w starożytnym Egipcie, np. F. Contardi, *The Act of Reading in Ancient Egypt – Reading Aloud versus Reading Silently*, [w:] J. Popielska-Grzybowska, O. Białostocka, J. Iwaszczuk (red.), *Proceedings of the Third Central European Conference of Young Egyptologists. Egypt 2004: Perspectives of Research. Warsaw 12-14 May 2004*, Pułtusk 2009, ss. 29-36 i inne).

Porównawcze studia nad religiami są bardzo cenne i w ten nurt wpisuje się omawiana dysertacja. Jak wspomniano wyżej, przydatne dla rozprawy mogłoby być spojrzenie na funkcje pisma i wypowiedzi ustnej, przede wszystkim w kulcie religijnym, gdyż w tym kontekście analizowane źródła nabrałyby innego, lub przynajmniej częściowo innego, wymiaru, i w ten sposób można by przezwyciężyć pewne przypisane im niejako z natury ograniczenia, na co sam Doktorant roztropnie zwrócił uwagę. Ważnym głosem w dyskusji dotyczącej wierzeń są publikacje Karen Armstrong (np. K. Armstrong, *Religion*, London 2019, K. Armstrong, *The Lost Art of Scripture. Rescuing the Sacred Texts*, London 2019).

Podsumowując, dysertacja zyskałaby, gdyby jeszcze dokładniej i dogłębniej wykorzystano bogaty potencjał zebranego obszernego materiału źródłowego poprzez jeszcze wnikliwszą interpretację aspektów komunikacji, kontekstu kulturowego i sfery wierzeń omawianych cywilizacji.

Jak wspomniano wyżej, godne docenienia jest uzupełnienie rozprawy o rozdział metodologiczny (ss. 12-13) i wskazanie potencjalnych ograniczeń badawczych (s. 10).

Również lepiej zostało wyjaśnione zestawienie źródeł z wybranych starożytnych cywilizacji w perspektywie porównawczej. Wykazanie nowatorskich elementów **samej analizy** i uwypuklenie ich w podsumowaniu powinno być jeszcze bardziej rozbudowane i klarowniejsze, a zdecydowanie konieczne byłoby w przypadku publikacji dysertacji.

Ponownie zaznacza się, że wskazane byłoby również jednoznaczne określenie, które teksty Autor tłumaczy sam z oryginału, a w przypadku których opiera się, względnie cytuje

cudze tłumaczenia *in extenso*. To bardzo ważny aspekt prac porównawczych, ponieważ inaczej interpretujemy cudze, a inaczej własne przekłady. Te ostatnie, zresztą, są zalecane we wszelkiej pracy naukowej na bazie źródeł pisanych.

Co bardzo cenne, Autor dyskutuje z poglądami innych, ale także ze swoimi pomysłami. Ważnymi przykładami wkładu Doktoranta w naukową debatę są komentarze podsumowujące zaprezentowane interpretacje innych badaczy. Przykładowo zatem analizuje i kwestionuje użycie listu do zmarłej osoby i zapisanie zwykłego listu na jego przedniej stronie przez kogoś innego (ss. 70-72). Podobnie inspirujące rozważania spisano w odniesieniu do ubioru przeobrażonego zmarłego (s. 122, por. też inne naukowe dywagacje na ss. 34, 44-47, 80-85 i inne).

Godna pochwały jest również imponująca wprost umiejętność prowadzenia naukowej dysputy z innymi uczonymi i konstruktywnej krytyki mgr. Łukasza M. Byrskiego.

Podsumowanie i wnioski końcowe

Zgodnie z Ustawą o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie nauk o kulturze i religii rozprawa doktorska powinna:

- a) prezentować wysoki poziom wiedzy kandydata w reprezentowanej przez niego dyscyplinie,
- b) być świadectwem możliwości samodzielnego prowadzenia pracy naukowej,
- c) stanowić oryginalne rozwiązanie problemu naukowego.

W przypadku analizowanej powyżej pracy odpowiedź na każde z tych pytań, szczególnie po uwzględnieniu wielu i najistotniejszych poprawek recenzentów, jest w przeważającej mierze pozytywna. Niniejszym stwierdzam zatem, że przedstawiona rozprawa doktorska spełnia warunki określone w art. 13.1 Ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (Dz.U. nr 65 poz. 595 z późn. zmianami) oraz w rozporządzeniu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 19 I 2018 w sprawie szczegółowego trybu i warunków przeprowadzania czynności w przewodzie doktorskim, postępowaniu habilitacyjnym oraz postępowaniu o nadanie tytułu profesora (Dz.U. z 30 I 2018, poz.261) i wnioskuję o dopuszczenie mgr. Łukasza Macieja Byrskiego do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

dr hab. prof. IKŚiO PAN Joanna Popielska-Grzybowska